

ปรัชญาและแนวคิดวรรณคดีไทยในจิตรกรรมฝาผนัง*

รองศาสตราจารย์ประทีป ชุมพล**

คำชี้แจงเบื้องต้น

งานวิจัยเรื่อง "จิตรกรรมฝาผนังภาคกลาง : ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีและอิทธิพลที่มีต่อความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี " โดยศึกษาจากวัดจำนวน 271 วัด และพระราชวัง 2 แห่ง จาก 16 จังหวัดในภาคกลางของประเทศไทย ผลการศึกษาสรุปได้ว่าวรรณคดีไทยที่นำมาใช้ในงานจิตรกรรมฝาผนังนั้น เป็นเรื่องราวในพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งมีต้นเค้าจากพระไตรปิฎก ได้แก่ เรื่องพุทธประวัติจากพระสูตรตันตปิฎก หรือจากเรื่องพระปฐมสมโพธิกถา เรื่องจากพระอดีตชาติซึ่งนำมาจากนิบาตชาดก ส่วนเรื่องอื่นๆ ได้แก่ ไตรภูมิ สมบัติอมรินทร์ ซึ่งเนื้อหามาจากพระไตรปิฎก ส่วนเรื่องอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาที่มีผู้แต่งขึ้นภายหลัง ได้แก่เรื่องพระมาลัย ปัญญาชาดก และเรื่องสั้นๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเช่นกัน ได้แก่ คาถาพาหุง อสุภะ ชุติงควัตร ปริศนาธรรม และประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎก สำหรับเรื่องเกี่ยวเนื่องกับศาสนาฮินดูที่นำมาเขียนจิตรกรรมฝาผนังได้แก่ เรื่องรามเกียรติ์ และนารายณ์สิบปาง ส่วนวรรณคดีเรื่องอื่นๆ ได้แก่ สามก๊ก และอิเหนา สำหรับเรื่องที่ต่างออกไปซึ่งเป็นเรื่องราวในประวัติศาสตร์ พระราชพิธี และพิธีหรือเทศกาลซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากพระราชพงศาวดาร กฎมณเฑียรบาล ทวาทศมาส นีราศเดือน เป็นต้น ที่ต่างออกไปได้แก่ เรื่องศรีธนญชัย อันเป็นนิทานท้องถิ่น

พุทธประวัติเป็นเรื่องที่นิยมเขียนเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังมากที่สุด รองลงไปคือเรื่องพระเวสสันดรและเรื่องอื่นในทศชาติ นอกจากนั้นได้แก่ ไตรภูมิ และพระมาลัย ส่วนเรื่องอื่นๆ มักจะเป็นส่วนประกอบเท่านั้น

แต่เดิมเรื่องราวที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังนั้น มีความผูกพันกับชีวิตประจำวันสัมพันธ์ กับวรรณคดีและมีอิทธิพลต่อความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณีของคนไทย ต่อมาศูนย์กลางของชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไป และวัดมีหน้าที่เพียงสถานที่ประกอบพิธีกรรมแก่

* บทความนี้เป็นบทสรุปของงานวิจัยเรื่อง "จิตรกรรมฝาผนังภาคกลาง : ศึกษากรณีความสัมพันธ์กับวรรณคดีและอิทธิพลประเพณีและวัฒนธรรม" ได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ประจำปี 2539

** รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ประชาชนเท่านั้น เรื่องราวในจิตรกรรมฝาผนังจึงห่างไกลจากชีวิตประจำวันของประชาชน และค่อยๆ หมดความสำคัญไปในปัจจุบันจึงเป็นเพียงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีคุณค่าทางการศึกษารวมถึงเป็นแหล่งท่องเที่ยวเท่านั้น

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา

จากการสำรวจข้อมูลจิตรกรรมฝาผนังจำนวน 273 แห่งใน 16 จังหวัดของภาคกลางในประเทศไทย มีวัดจำนวน 271 แห่งและสถานที่อื่นๆ อีก 2 แห่ง ดังต่อไปนี้ กรุงเทพฯ 67 สุพรรณบุรี 32 พระนครศรีอยุธยา 30 เพชรบุรี 25 ราชบุรี 23 ฉะเชิงเทรา 20 สระบุรี 15 ปทุมธานี 15 สิงห์บุรี 9 นนทบุรี 8 สมุทรสาคร 7 อ่างทอง 6 สมุทรสงคราม 5 สมุทรปราการ 5 นครปฐม 5 และกาญจนบุรี 1

แหล่งข้อมูล 273 แห่ง จัดแบ่งเป็นกลุ่มเนื้อหาวรรณคดีได้ดังนี้

พุทธประวัติ จำนวน 205 ที่ ครอบคลุมเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติพระพุทธเจ้า พระอดีตพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า อนุพุทธประวัติ เถรีประวัติและอุบาสกอุบาสิกา ประวัติ เนื้อหานำมาจากพระไตรปิฎกเป็นส่วนใหญ่

นิบาตชาดก จำนวน 113 ที่ คือเรื่องราวในนิบาตชาดก ได้แก่อรรถชาดก 547 เรื่อง ทสชาติชาดกและเรื่องมหาชาติหรือพระเวสสันดรชาดกเนื้อหานำมาจากอรรถกถาชาดก ขุททกนิกายในพระสุตตันตปิฎก

ปัญญาชาดก จำนวน 9 ที่ ได้แก่เรื่องราวชาดกนอกนิบาตประมาณ 50 กว่าเรื่อง เรื่องที่รู้จักกันดีในภาคกลาง ได้แก่เรื่องสุธนชาดก รตเสนชาดก สุวรรณสังข์ชาดก พหลาคาวิชาดก สุธนูชาดก เป็นต้น เนื้อหานำมาจากปัญญาชาดก

ไตรภูมิ จำนวน 40 ที่ ได้แก่เรื่องราวที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถาและปกรณ์พิเศษ และที่รู้จักกันดีในวรรณคดีไทย ได้แก่ ไตรภูมิภค จักรวาฬที่ปณี โลกบัญญัติ โลกที่ปณีและไตรภูมิโลกวินิจจยภค เป็นต้น

พระมาลัย จำนวน 16 ที่ จากเรื่องมาลัยสูตรหรือฎีกามาลัย และเป็นที่ยึดกันแพร่หลาย วรรณคดีไทยได้แก่พระมาลัยคำหลวงและเรื่องพระมาลัยจับขาวบ้าน ที่แต่งกันมากมายหลายสำนวนได้แก่มาลัยกลอนสวด ในแต่ละท้องถิ่นซึ่งมีหลายสำนวนแต่มีเค้าเรื่องใกล้เคียงกัน

รามเกียรติ์และนารายณ์สิบปาง จำนวน 9 ที่ เป็นเรื่องราวจากวรรณคดีศาสนา ฮินดูจากเรื่องรามณะ แม้ว่าแพร่หลายในวรรณคดีไทย แต่เพิ่งจะนำมาเขียนเป็นภาพใน จิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์

วรรณคดีเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องพุทธศาสนา จำนวน 36 ที่ ได้แก่เรื่องสมบัติ อมรินทร์ซึ่งนำมาจากพระไตรปิฎก และปรากฏในวรรณคดีไทยได้แก่สมบัติอมรินทร์ คำกลอน คาถาพาทู เป็นบทสวดคาถาชัยมงคล สุภายิต รุคังควัตร อสุภะ และพระพุทธรูปภาพ เรื่องดังกล่าวเพิ่งจะเป็นที่นิยมเขียนในสมัยรัตนโกสินทร์เช่นกัน

วรรณคดีเรื่องอื่นๆ จำนวน 36 ที่นั้น โดยประเพณีแล้วมักจะไม่นิยมนำวรรณคดี ประโลมโลกมาเขียนเป็นจิตรกรรมฝาผนัง แต่เพิ่งจะนิยมเขียนเมื่อได้รับอิทธิพลตะวันตก และเป็นลักษณะภาพประดับหรือเป็นการนำกรอบรูปมาติดไว้ วรรณคดีดังกล่าวเช่นเรื่อง สามก๊ก อิเหนา และ ศรีธนญชัย

วรรณคดีที่เกี่ยวกับการบันทึกเหตุการณ์ จำนวน 9 ที่ เป็นเรื่องที่นิยมกันในสมัย หลังจากที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก ได้แก่การนำเอาเรื่องราวในพระราชพงศาวดารมาเขียนเป็น ภาพจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่ เรื่องสมเด็จพระนเรศวร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น ไม่นำเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่ ประทับใจบางตอนมาบันทึกไว้เป็นภาพจิตรกรรมฝาผนัง อีกส่วนหนึ่งเป็นการนำพระราชพิธี และพิธีทางศาสนา เทศกาลรื่นเริงต่างๆ มาบันทึกไว้เป็นภาพดังปรากฏในวรรณคดีเช่น เรื่องทวาทศมาส นางนพมาศ นีราศเดือน และพระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นต้น

จิตรกรรมฝาผนังมักจะอยู่บนฝาผนังพระอุโบสถเป็นส่วนใหญ่ รองลงมาคือ พระวิหาร นอกจากนี้ยังปรากฏในฝาผนังของศาลาการเปรียญ ศาลาราย มณฑป หอสวดมนต์ หอระฆัง และยังปรากฏในผนังกรูของพระปราสาท ส่วนในพระบรมมหาราชวังก็ปรากฏอยู่บนผนังพระที่นั่งอันเคยเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมฝาผนังกับวรรณคดีไทย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังในภาคกลางส่วนใหญ่มีแรงบันดาลใจมาจากวรรณคดีซึ่งช่าง ได้นำมาสร้างเป็นภาพ เพื่อให้เกิดความศรัทธาน่าเลื่อมใสต่อพุทธศาสนา และเกิด ความประทับใจต่อผู้พบเห็น การถ่ายทอดให้ผู้ดูด้วยภาพซึ่งง่ายกว่าการอ่านจากตัวหนังสือ และโดยเฉพาะสามารถทำให้ผู้ที่ไม่ได้รู้หนังสือได้เข้าใจและเกิดความศรัทธาได้อย่างลึกซึ้ง

เนื้อหาในจิตรกรรมที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ ช่างเขียนน่าจะนำมาจากพระไตรปิฎกโดยตรง หรืออาจจะนำมาจากวรรณคดีที่ผ่านการกลั่นกรองมาโดยกวีในแต่ละสมัย ซึ่งกวีได้พยายามถ่ายทอดออกมาเป็นตัวหนังสือทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ส่วนช่างเขียนก็ได้ถ่ายทอดออกมาเป็นภาพเขียนซึ่งเป็นสื่อให้ผู้พบเห็นได้เกิดความรู้ความเข้าใจในเรื่องนั้นๆ อย่างมีศิลปะเช่นกัน

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าวรรณคดีที่ปรากฏในหนังสือกับจิตรกรรมฝาผนังนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งและมีอิทธิพลต่อความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรมไทยตั้งแต่อดีตสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมฝาผนังกับวรรณคดีและอิทธิพลที่มีต่อความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรมในภาคกลางของประเทศไทย จากการศึกษาศาสนสถานที่สำคัญจำนวนกว่า 200 แห่ง ใน 16 จังหวัด ซึ่งมีอายุยาวนานกว่า 500 ปี และสืบเนื่องต่อกันมาไม่ขาดสาย คือ ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นจนถึงสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองจากประมาณ พ.ศ. 1893 จนถึงประมาณ พ.ศ. 2475

การกำหนดอายุโดยถือตัวอย่างจิตรกรรมฝาผนังในอุหาพระปราสาทวัดพระราม ซึ่งเชื่อกันว่าน่าจะเขียนขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) (พ.ศ. 1893 - 1912) จนถึงการซ่อมจิตรกรรมฝาผนังรอบระเบียงคดที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งซ่อมโดยช่างเขียนสกุลช่างสมัยรัตนโกสินทร์ชุดสุดท้าย (พ.ศ. 2472 - 2475) คราวสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 150 ปี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468 - 2477) รวมระยะเวลาของจิตรกรรมฝาผนังที่นำมาศึกษา 582 ปี โดยประมาณ

ภาพพุทธประวัติ ในจิตรกรรมฝาผนังหมายถึงภาพที่เกี่ยวกับพระอดีตพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า ประวัตติพระพุทธรเจ้า ประวัตติพระอัครสาวก อนุพุทธประวัติ เถรีประวัติ อุบาสิกอุบาสิกาประวัติ อันเป็นองค์ประกอบทั้งหมดรวมอยู่ในภาพที่เรียกว่า พุทธประวัติ เพราะการเขียนภาพ การลำดับภาพมีความสัมพันธ์และต่อเนื่องกัน

เรื่องราวที่นำมาใช้ในจิตรกรรมฝาผนังภาคกลางตั้งแต่สมัยสุโขทัยได้แก่เรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติและเรื่องในนิบาตชาดก ต่อมาในสมัยอยุธยาเรื่องพุทธประวัติและนิบาตชาดกก็ปรากฏเด่นชัดขึ้น ภาพเรื่องประวัติพุทธเจ้าจะมีรายละเอียดมากขึ้นและแบ่งเป็นตอนๆ ภาพอดีตพุทธเจ้า พุทธสาวกและภาพเทพชุมนุมก็นิยม พร้อมกันนี้ภาพเรื่องทศชาติที่เริ่มนิยมมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องพระเวสสันดร

นอกจากนี้ภาพเรื่องในไตรภูมิหรือเรื่องราวเกี่ยวกับจักรวาล มีรายละเอียดและนิยมกันตั้งแต่สมัยอยุธยา ส่วนเรื่องอื่นๆ ที่ไม่เกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนานั้นปรากฏไม่เด่นชัดจะมีก็เพียงเรื่องรามเกียรติ์ นารายณ์ลี้บปาง ส่วนภาพบันทึกทางประวัติศาสตร์แต่มีลักษณะเป็นภาพประดับมากกว่า

เรื่องพุทธประวัติดังกล่าวน่าจะมาจากพระไตรปิฎกส่วนใหญ่ปรากฏในหมวดทิมณิกาย มหาวัคค์ พระสุตตันตปิฎก หรืออาจจะนำมาจากพระปฐมสมโพธิกถาก็ได้ เริ่มแต่ตอนต้นเรื่องที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังดังนี้

1. มหาปทานสูตร เรื่องราวตอนต้นเป็นเรื่องพระอดีตพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์ ได้แก่พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะและพระโคตมะ ในส่วนที่เป็นประวัติพระโคตมะหรือส่วนที่เรียกว่าพุทธประวัตินั้นเริ่มดังนี้

การจุติของพระโพธิสัตว์

ลักษณะของพระมารดา

พระวิปัสสิกุมาร (ผู้รู้แจ้ง) คือพระสิหัตถะกุมารประสูติประกอบด้วยมหาปฐิสลักษณะ 32 ประการ

ขณะยังทรงเป็นพระราชกุมาร เสด็จจรราชอุทยานพร้อมสารดี ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และนักบวช พระองค์เห็นความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสังขาร

ตัดสินพระทัยออกผนวชแสวงหาโมกขธรรม

ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

การเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอน

2. มหานิทานสูตร การเผยแผ่พุทธศาสนาเริ่มแต่พระอรหันต์พุทธอนุชาเข้าเฝ้า

3. มหาปรินิพพานสูตร เริ่มแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับ ณ เชาติชฌณภูในกรุงราชคฤห์

ปลงอายุสังขาร

ปัจฉิมโอวาท

ปรินิพพาน

ถวายพระเพลิง

ในส่วนที่เป็นวรรณคดีบาลีซึ่งเขียนขึ้นโดยพระภิกษุชาวล้านนาที่น่าจะมีแพร่หลายในล้านนาและอยุธยา คือ เรื่องปฐมสมโพธิกถา บางท่านกล่าวว่าฉบับที่แปลเป็นภาษาไทยมีมาแต่ครั้งอยุธยาเช่นกัน แต่สูญหายในคราวเสียกรุงเมื่อ พ.ศ. 2310 จึงได้มีการแปลขึ้นใหม่

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเชื่อว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพุทธประวัติหน้านั้นน่าจะ
ได้เค้าโครงมาจากพระปฐมสมโพธิกถา เพราะลำดับเรื่องใกล้เคียงกัน¹

สำหรับประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติจากพุทธประวัติได้แก่ วันสำคัญทางศาสนา ซึ่ง
เกี่ยวเนื่องกับพุทธประวัติโดยตรง ได้แก่

วันมาฆบูชา เกี่ยวเนื่องดังนี้เป็นวันพระจันทร์เสวยมาฆฤกษ์ พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์เป็นครั้งแรก และเป็นวันที่พระสงฆ์ซึ่งเป็นพระอรหันต์จำนวน
1,250 องค์มาประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย จึงเรียกว่า วันจาตุรงคสันนิบาต นอกจากนี้ยัง
เป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงปลงอายุสังขาร ประเพณีที่กระทำกันในวันมาฆบูชา คือมีการ
บำเพ็ญกุศลเพื่อน้อมระลึกถึงพระธรรมรัตนะ ซึ่งเรียกว่าวันจาตุรงคสันนิบาต มีการทำบุญ
เวียนเทียนและฟังเทศน์ที่วัด

วันวิสาขบูชา เกี่ยวเนื่องคือเป็นวันที่พระพุทธองค์ ประสูติ ตรัสรู้และปรินิพพาน
ประเพณีทางศาสนา คือ พุทธศาสนิกชนบำเพ็ญกุศลเพื่อรำลึกพระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ
และพระมหากรุณาธิคุณ มีการทำบุญ เวียนเทียนและฟังเทศน์ที่วัด

วันอาสาฬหบูชา เกี่ยวเนื่องคือเป็นวันที่พระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาเป็น
ครั้งแรกแก่ปัญจวัคคีย์ คือ ธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร เมื่อพระพุทธเจ้าเทศนาจบท่าน
โกณฑัญญะผู้เห็นธรรมเป็นรูปแรกของบวช พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตจึงเรียกว่า เอหิภิกขุ-
อุปสัมปทา วันอาสาฬหบูชาจึงเป็นวันที่มีพระรัตนตรัยครบองค์สามสำหรับการทำบุญ
ตามประเพณีเพื่อน้อมรำลึกถึงพระคุณของพระรัตนตรัย คือพระพุทธ พระธรรม และ
พระสงฆ์ มีการทำบุญเวียนเทียนและฟังเทศน์ที่วัด

วันเข้าพรรษา เกี่ยวเนื่องจากการที่ในสมัยพุทธกาลพระสงฆ์ออกสั่งสอน
หลักธรรมในทุกฤดูกาล แต่มีผู้ร้องเรียนว่าในฤดูฝนพระสงฆ์ทำให้ข้าวกล้าในไร่นาเสียหาย
พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติให้พระสงฆ์จำพรรษา 3 เดือน ตั้งแต่ วันแรม 1 ค่ำเดือน 8 จนถึง
ขึ้น 15 ค่ำเดือน 11 ประเพณีการบำเพ็ญกุศลในวันเข้าพรรษา คือจะมีการนำเทียนพรรษา
ไปถวายวัดพร้อมทั้งการทำบุญถวายผ้าอาบน้ำฝน พร้อมทั้งปฏิบัติธรรมรักษาศีล สวดมนต์
ฟังเทศน์ที่วัด

วันออกพรรษา เกี่ยวเนื่องกับวันเข้าพรรษา เมื่อครบกำหนดวัดเข้าพรรษาเป็นเวลา 3
เดือนคือเป็นวันสิ้นสุดระยะการจำพรรษา เรียกว่า วันปวารณา ประเพณีนอกจากจะมี

¹ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล "ตำนานปฐมสมโพธิกถา" วารสารวัฒนธรรมไทย (ฉบับที่ 10 ธ.ค. 2512
ปีที่ 9), หน้า 5.

การทำบุญกุศลแล้วยังมีพิธีตักบาตรเทโว เพื่อรำลึกถึงวันที่พระพุทธเจ้าเสด็จกลับจากการโปรดพุทธมารดาในเทวโลก ซึ่งบางวัดจะมีภาพจิตรกรรมฝาผนังเป็นตอนที่เรียกว่า ปางเสด็จจากดาวดึงส์

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องพุทธประวัติแบบประเพณีหรือสกุลช่างรัตนโกสินทร์นั้นได้รับอิทธิพลมาจากสกุลช่างอยุธยาได้ให้ความสำคัญกับภาพปางผจญมารมากที่สุด มีอิทธิพลมายาวนานและเข้ากับองค์ประกอบภายในของพระอุโบสถพอดี เพราะพระประธานนิยมสร้างในปางมารวิชัย มีภาพมารผจญปรากฏอยู่บนผนังด้านหน้าพระประธานมักเป็นภาพเขียนขนาดใหญ่เป็นเรื่องพญาวัวสวดีมารยกทัพเสนามารพร้อมด้วยอมมนุษย์และสัตว์ร้ายมาสำแดงฤทธิ์ รอบๆ เกิดอากาศวิปริตเป็นพายุใหญ่ เหล่าเทพที่เฝ้าแหนต่างพากันหลบหนีเหลือแต่สมณสิทธิ์ดลประทับเหนือรัตนบัลลังก์อย่างสงบ พระหัตถ์ข้างขวาพาดไว้ที่พระชงฆ์ ซึ่งเป็นนิมิตหมายอันแสดงสักขีพยานแก่แม่พระธรณี ซึ่งพระแม่ธรณีบิดพระโมฬีเกิดน้ำท่วมหม่อมาร ในที่สุดพญามารยอมแพ้แก่พระองค์ ต่างละพศและประนมมือถวายอภิวาท และในที่สุดพระสิทธิ์ดลก็ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนประกอบอื่นๆ ของภาพมารผจญเป็นภาพเทพชุมนุมหรือวิหารต่างประนมมืออนุโมทนา

ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่แสดงเรื่องพุทธประวัติตั้งแต่ต้นจนจบมีปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้แก่ที่วัดคงคาราม ราชบุรี วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี และในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ปรากฏที่วัดคูสิดาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ ที่ได้รับการยกย่องว่าสมบูรณ์และละเอียดลออที่สุด ได้แก่ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กรุงเทพฯ ซึ่งช่างเขียนขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกราว พ.ศ. 2338 - 2340

ในส่วนย่อยที่เกี่ยวข้องเนื่องกับพุทธประวัติเช่นเรื่อง พระอดีตพุทธเจ้า ปรากฏในมหาปทานสูตร ทิฆนิกาย มหาวคค ในพระสุตตันตปิฎก ส่วนในเรื่องพระปัจเจกพุทธเจ้า อนุพุทธประวัติ พระเถระ พระเถรี และเรื่องพุทธวงศ์ ปรากฏในขุททกนิกาย อปทาน ภาค 1 และ 2 ในพระสุตตันตปิฎก

ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระอดีตพุทธเจ้านั้นปรากฏแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เช่น ในกรุพระปรางค์ประธานวัดพระราม วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ อยุธยา และในกรุพระปรางค์วัดมหาธาตุ ราชบุรี ในสมัยต่อมาเช่นที่วัดชมพูเวก วัดปราสาท วัดกู่ นนทบุรี วัดชุมพลนิกายารามราชวรวิหาร อยุธยา สำหรับในสมัยรัตนโกสินทร์ที่สำคัญได้แก่ที่วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดบรมสถานสุทธาวาส กรุงเทพฯ เป็นต้น

ภาพพระอดีตพุทธเจ้าปรากฏทั่วไปในวัดในภาคกลางเท่าที่ได้สำรวจพบ 38 วัด กระจายอยู่ในอยุธยา นนทบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี เพชรบุรี ปทุมธานี ฉะเชิงเทรา และ กรุงเทพมหานคร

สำหรับเรื่องปัจเจกพุทธเจ้าปรากฏเพียง 2 วัด คือ ที่วัดบรมสถานสุทราวาสและวัดสุทัศนเทพวรารามน์ กรุงเทพฯ เป็นฝีมือช่างรัตนโกสินทร์ และเรื่องอนุพุทธประวัติพระเถรีประวัติพระอุบาสก พระอุบาสิกาปรากฏเพียงวัดเดียวเท่านั้นคือที่วัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ ฝีมือช่างสมัยรัตนโกสินทร์เช่นกัน

ภาพนิบาตชาดก ที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังและจิตรกรรมที่ปรากฏบนแผ่นหินหรือพระบฏก็เป็นเรื่องที่น่ามาจากพระไตรปิฎก อยู่ในหมวดพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ซึ่งมี 547 เรื่อง ซึ่งเรื่องที่แพร่หลายในประเทศไทย ที่รู้จักกันทั่วไปคือเรื่องในทศชาดกหรือที่เรียกว่านิบาตชาดก 10 เรื่องและเป็นที่ยอมรับกันมากได้แก่ เรื่องพระมหาชาติหรือเรื่องพระเวสสันดรอันเป็นพระชาติท้ายสุดของพระโพธิสัตว์ ปรากฏในวรรณคดีไทยที่แต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นคือ มหาชาติคำหลวง ซึ่งต่อมามีการแต่งเป็นคำประพันธ์อื่นๆ เช่น แต่งเป็นคำกาพย์ เป็นร้อยยาว เป็นต้น และเป็นที่ยอมรับมาเทศน์จนกลายเป็นประเพณีการเทศน์มหาชาติ อันเป็นที่นิยมมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และเมื่อมาถึงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ก็เป็นที่ยอมรับกันแพร่หลายกันมากขึ้น จนเป็นเรื่องที่สำคัญที่สุดในความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์และพระศรีอาริยมตไตรย์

ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องนิบาตชาดกที่มีเรื่องเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ 547 เรื่องนั้นมีเพียง 2 วัดเท่านั้นคือภาพลายเส้นที่วัดศรีชุม สุโขทัย ซึ่งเชื่อว่าสร้างขึ้นในสมัยสุโขทัย สำหรับในภาคกลาง 16 จังหวัดที่พบนั้นมีเพียงวัดเดียวเท่านั้นที่สร้างจิตรกรรมฝาผนังเรื่องนิบาตชาดกทั้งหมด คือที่วัดเครือวัลย์วรวิหาร กรุงเทพฯ เป็นฝีมือช่างสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วาดเขียนช่องๆ ละหนึ่งเรื่อง

ส่วนใหญ่แล้วช่างนิยมนวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องในนิบาตชาดกเฉพาะ 10 เรื่อง ที่เรียกว่าทศชาติ ได้แก่เรื่อง เตมีย์กุมาร มหาชนก สุวรรณสาม เนมิราช มโหสถ ภูริทัตต์ จันทกุมาร พรหมนารถ วิฐรบัททิต และเวสสันดร การวาดเนื้อหาของเรื่องเรียงต่อกันไปส่วนใหญ่เป็นเฉพาะฉากที่ประทับใจ จนเป็นรูปแบบที่ตายตัวค่อนข้างจะเป็นแบบขนบ โดยเฉพาะภาพที่สำคัญนั้นเป็นภาพค่อนข้างจะใหญ่กว่าภาพประกอบอื่น ดังนี้

พระเตมีย์กุมาร เป็นภาพพระเตมีย์ทรงยกกราชรถลอยขึ้นเหนือพระเศียรโดยพระหัตถ์เพียงข้างเดียว โดยมีสารถิซึ่งขุดหลุมกำลังอยู่ในท่าตื่นตระหนก

พระมหาชนก เป็นภาพเทพธิดากำลังอุ้มพระมหาชนก ล่างภาพเป็นเรือสำเภาใหญ่แตกกลางมหาสมุทร ผู้คนที่มากับเรือสำเภาต่างหนีตายกันอลหม่าน

พระสุวรรณสาม เป็นภาพพระสุวรรณสามนักพรตหนุ่มต้องศรปัลลักษ์ล้มลงและถึงแก่ความตายในท่ามกลางวางรายล้อมด้วยกวาง

พระเนมิราช เป็นภาพแดนสวรรค์อันน่ารื่นรมย์ต่อเนื่องกับแดนนรกอันน่าสะพรั่งกลัว โดยมีพระเนมิราชทรงราชรถชมสวรรค์และนรก

พระมโหสถ เป็นภาพทัพภษัตริย์จุลนีพรหมทัตยกทัพมาล้อมเมืองมิลิถานครของพระเจ้าวิเทหราช แต่ด้วยปัญญาของพระมโหสถทำให้เอาชนะได้

พระภริทัต เป็นภาพพราหมณ์กำลังจับตัวพระภริทัตซึ่งเป็นพยานาคผู้มันคงในศีล จึงไม่ทำร้ายผู้ใดยอมให้จับตัว ภายหลังได้ไปเกิดในสวรรค์ด้วยผลบุญที่กระทำนั่นเอง

พระจันทกุมาร เป็นภาพพระจันทกุมารผู้ซื่อสัตย์ถูกกัณททาพรหมณ์บุโรหิตวางแผนฆ่าโดยให้พระเจ้าเอกราชจับบุชายัญ ท้าวสักกะแปลงเป็นยักษ์มาช่วยขณะทำพิธีบุชายัญ ในที่สุดบุโรหิตผู้นอญถูกประชาชนลงทัณฑ์ถึงแก่ชีวิต

พระนารท เป็นภาพพระนารทได้จำแลงเป็นพระฤๅษีเหาะลงมาพบพระเจ้าอังคติกษัตริย์ครองกรุงมิลิรา พระนารทหาบสาแหรกเครื่องบริขารทำด้วยทอง ภายในสาแหรกบรรจุก้อนทองคำ พระนารทได้แสดงธรรมให้พระเจ้าอังคิตละจากมิถิฆาฏิฐิ

พระวิฐูร เป็นภาพพระวิฐูรบัณฑิตเกาะหางม้าและภาพปุลณกะยักษ์จับพระวิฐูรบัณฑิตโยนลงเหวหมายฆ่าให้ตาย แต่ในที่สุดปุลณกะยักษ์ยอมแพ้เพราะได้ฟังการแสดงธรรมของพระวิฐูรบัณฑิต

พระเวสสันดร เป็นพระชาติสุดท้ายที่เรียกกันว่ามหาชาติ ช่างเขียนให้ความสำคัญที่สุดเนื้อหาได้แบ่งออกเป็นตอนๆ 13 ตอน ตามเนื้อหาในการเทศน์มหาชาติคือ 13 กัณฑ์ ปรากฏภาพดังนี้

ทศพร เป็นภาพท้าวสักกะกำลังประทานพรแก่นางมุสดี

หิมพานต์ เป็นภาพพระเวสสันดรประทานช้างปึงจัญนาเคนทร์แก่พราหมณ์จากเมืองกลิงคราษฎร์

ทานกัณฑ์ เป็นภาพพระเวสสันดร พระนางมัทรี สองกุมาร และนางมุสดี ทรงกรรแสงโสกาอาดูรหลังจากทราบว่า ได้ถูกพระเจ้าสัตยชัยให้เนรเทศออกจาก

พระนคร และภาพพระเวสสันดรประทานม้า ารถ และเสด็จดำเนินด้วยพระบาท
พร้อมพระนางมัทรีและพระโอรสและพระธิดา

วนประเวศน์ เป็นภาพพระเวสสันดร พระนางมัทรี กัณหาชาติ เสด็จมาถึง
เขาวงกต

ชูชก เป็นภาพพวคนางพราหมณ์ในหมู่บ้านคำทอนางอมิตดา และการ
ทะเลาะวิวาทของพราหมณ์และภรรยาเพราะนางอมิตดาเป็นต้นเหตุ

จุลพน เป็นภาพพระอัญญาณีกำลังสนทนากับชูชกในอาศรม

มหาพน เป็นภาพพระอัญญาณีชี้ทาง และพรรณนาถึงป่าเขา สัตว์ป่า และ
เส้นทางไปเขาวงกตอันคดเคี้ยว

กุมาร เป็นภาพพระเวสสันดรทรงเรียกสองกุมารคือกัณหาและชาติที่
ซ่อนอยู่ในสระบัวขึ้นมาเพื่อประทานให้แก่ชูชก

มัทรี เป็นภาพเทพดาจำแลงเป็นราชสีห์ เสือโคร่งและเสือเหลืองนอน
ขวางทางมิให้พระนางมัทรีเดินทางกลับอาศรมเพื่อจะไปพบลูกทั้งสอง

ลักขรรพ ท้าวสักกะแปลงกายมาเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรี
พระเวสสันดรก็ได้ประทานให้โดยหลั่งน้ำทักษิโณทก เมื่อเสร็จแล้วพราหมณ์กลายเป็น
ท้าวสักกะและได้ยกพระนางมัทรีให้กับพระเวสสันดร

มหาราช เป็นภาพชูชกนำสองกุมารไปถวายแก่พระเจ้าสุทนต์แห่งกรุงศรีพิจัย
และขบวนทัพพระเจ้าสุทนต์พระนางสุสติพร้อมด้วยกัณหาชาติเสด็จไปยัง
เขาวงกตในป่าหิมพานต์เพื่อรับพระเวสสันดรและพระนางมัทรีกลับเมือง

ฉกษัตริย์ เป็นภาพหลังจากที่ 6 กษัตริย์พบกันทุกคนก็สลบที่อาศรมและ
บรรดาข้าราชการบริพารต่างก็สลบกับทุกคน

นกรักษ์ เป็นภาพขบวนทัพเสด็จกลับเมืองศรีพิจัย ชาวประชาสุขเกษม
เปรมปรีดี

ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เกี่ยวกับนิบาตชาดก ตามที่ได้สำรวจวัดในภาคกลางมี 114
วัด เป็นภาพที่เกี่ยวกับนิบาตชาดกครบทั้งห้าร้อยกว่าเรื่องนั้นมีปรากฏที่วัดเครือวัลย์วรวิหาร
กรุงเทพฯ เพียงวัดเดียวเท่านั้น และเป็นฝีมือสกุลช่างรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกนั้น
เป็นเฉพาะเรื่องในทศชาติเท่านั้นและเป็นที่น่าสนใจกว่าเรื่องพระเวสสันดรนั้นนิยมวาดกัน
และมีภาพมากที่สุด บางวัดมีเฉพาะเรื่องพระเวสสันดรเท่านั้นมีจำนวน 10 วัด นอกนั้นมี

รวมๆ กันในเรื่องทศชาติแต่ภาพมีจำนวนมากกว่าพระชาติอื่นๆ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าเรื่องพระเวสสันดรมีความสำคัญรองจากเรื่องประวัติพุทธเจ้าเท่านั้น

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องนิบาตชาดกที่น่าสนใจวัดเดียวเท่านั้นคือ วัดเครือวัลย์วรวิหาร กรุงเทพฯ ซึ่งเขียนเป็นช่องๆ เล่าเรื่อง ฝีมือช่างในสมัยรัชกาลที่ 2-3 ส่วนภาพเล่าเรื่องทศชาติในสมัยอยุธยาที่เด่นมาก ได้แก่ ที่วัดพุทธไสสวรรคย์ อยุธยา วัดปราสาท นนทบุรี วัดคงคาราม ราชบุรีและวัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 3 ถือว่าเป็นยุคทองของภาพเขียนจิตรกรรมฝาผนังตัวอย่างได้แก่เรื่อง พระมโหสถ ฝีมือหลวงเจษฎาวิจิตร (ครูทองอยู่) และเรื่องพระเนมิราช ฝีมือหลวงเสนีย์บริรักษ์ (ครูคงแป๊ะ) ที่วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ ส่วนตัวอย่างเรื่องทศชาติที่อื่นๆ ได้แก่ วัดหน้าพระเมรุ อยุธยา วัดดาวดึงษาราม วัดบุปผาราม วัดทองนพคุณ กรุงเทพฯ ส่วนตัวอย่างที่มีภาพเขียนเรื่องพระเวสสันดร ซึ่งเป็นฝีมือสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น ได้แก่ ที่วัดสุวรรณาราม วัดใหม่เทพนิมิตร วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ สำหรับภาพเขียนเรื่องเวสสันดรที่แสดงถึงอิทธิพลตะวันตกที่มีชื่อเสียงได้แก่ภาพในพระอุโบสถวัดราชาธิวาส กรุงเทพฯ ฝีมือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ดังนั้นจะเห็นได้ว่านอกจากจิตรกรรมฝาผนังจะปรากฏภาพเรื่องพระเวสสันดรเป็นจำนวนมากแล้ว ในวรรณคดีไทยก็ก็นำไปแต่งกันแพร่หลายว่านิบาตชาดกเรื่องอื่นๆ และเรื่องพระเวสสันดรนั้นได้ก่อให้เกิดประเพณีต่างๆ ขึ้นอีก เช่น ประเพณีการเทศน์มหาชาติ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าเรื่องพระเวสสันดรเป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย

ภาพไตรภูมิ ซึ่งปรากฏในภาพจิตรกรรมฝาผนังเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับจักรวาลรวมถึงภาพสวรรค์ นรก และเรื่องเกี่ยวกับพระมาลัย ภาพในส่วนดังกล่าวมาเกี่ยวเนื่องและกลมกลืนกันไป

เรื่องของจักรวาลปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก กล่าวถึงกำเนิดของโลก จักรวาลวิทยา เช่น เรื่องดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวพระเคราะห์ ดวงดาวอื่นๆ ในจักรวาล ส่วนหนึ่งของความรู้ทางจักรวาลที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ เช่น การกล่าวถึงกำเนิดของสิ่งมีชีวิตและลักษณะตามธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตนั้นๆ อีกส่วนหนึ่งเป็นความรู้ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าซึ่งพระพุทธองค์ใช้ทิพยจักขุเป็นเครื่องมือในการหยั่งรู้

ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลหรือจักรวาลวิทยามีความรู้ 2 แบบ แบบแรกเป็นความรู้ที่ได้มาจากประสบการณ์คือความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตเช่น มนุษย์ สัตว์ พืช และบางส่วนเป็นความรู้เกี่ยวกับกำเนิดของโลก รวมทั้งข้อเท็จจริงทางดาราศาสตร์ การอธิบายถึงกำเนิดของโลกและธรรมชาติของคำอธิบายบางเรื่องมีลักษณะเป็นตำนาน

แต่ก็มีความคิดเกี่ยวกับเรื่องวิวัฒนาการของธรรมชาติคือ โลกมีการเกิดขึ้นก็ย่อมจะมีการทำลาย และกระบวนการนี้จะเกิดขึ้นซ้ำกันอีก ระยะเวลาของกระบวนการนี้ไม่อาจกำหนดแน่นอนและทำนายได้ ในเรื่องกำเนิดของชีวิตนั้น พุทธปรัชญาถือว่าคนมีความสำคัญต่อสิ่งอื่น และคนกลุ่มแรกที่มาอยู่ในโลกนี้มาจากอภิสรรพรหม ซึ่งตีความได้ว่าคนสืบเนื่องมาจากธรรมชาติที่ดีในระดับหนึ่ง หรือคนมาจากคนและชีวิตของพวกเขาต่อมาหลังจากความตายในชาติต่อๆ ไป ก็เป็นไปตามการจัดสรรของกรรมใหม่ในโลกนี้ ความรู้ทางดาราศาสตร์บางประการที่ยังไม่อาจไปเทียบเคียงได้กับความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยปัจจุบัน เพราะวิทยาศาสตร์ด้านนี้ยังทำการตรวจสอบ อาทิเช่น การที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าในโลกธาตุอื่นที่มีอยู่เป็นจำนวนมากนั้นมีสิ่งมีชีวิตอาศัยเช่นเดียวกับโลกของเรา และต่างมีนรกสวรรค์เป็นของตนเอง มีทวีป มหาสมุทร สิ่งแวดล้อมต่างๆ เช่นเดียวกับพื้นพิภพที่มนุษย์อาศัยอยู่นี้

ความรู้ในอีกแบบหนึ่งเป็นความรู้ที่ได้มาจากการหยั่งรู้ของพระพุทธเจ้าด้วยทิพยจักขุวิญญาน คือเรื่องภูมิต่างๆ ซึ่งมีการพรรณาสภาพของอุบายภูมิอันน่าสะพึงกลัวและความรื่นรมย์ในสุคติภูมิ และเน้นว่ากำเนิดของชีวิตมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องกรรมอย่างละเอียดแนวทางนี้มีประโยชน์ในการจูงใจให้บุคคลอยู่ในศีลธรรมอันดีโดยมีความหวังว่าผลแห่งความประพฤติกุศลกรรมในปัจจุบันทำให้ไปเกิดในสุคติภพได้ และผลแห่งการประพฤติกุศลกรรมในปัจจุบันชาติก็เป็นแรงผลักดันให้ไปสู่สุคติภพได้เช่นเดียวกัน²

ภาพพระมาลัย นรกและสวรรค์สำหรับภาพบางที่จะเห็นภาพของพระสงฆ์องค์หนึ่งถือตาลปัตรเหาะล่องลอยอยู่ในอากาศเป็นภาพเรื่องพระมาลัย (ยกเว้นภาพนรกในนิบาตชาดกเรื่องเนมิราชไม่มีภาพพระมาลัย) พระมาลัยในจิตรกรรมฝาผนังปรากฏครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ แม้วรรณคดีเรื่องพระมาลัยจะเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในสมัยอยุธยาตอนปลายก็ตาม แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานในภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยอยุธยา

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์วรรณคดีเรื่องพระมาลัยเป็นที่แพร่หลายมากกว่าแต่ก่อน และเรื่องพระมาลัยเป็นเรื่องที่ใช้เทศน์กันในวันสุกดิบก่อนการเทศน์มหาชาติหนึ่งวัน แต่ปัจจุบันคงมีเพียงในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้นที่ยังปฏิบัติกันอยู่ สำหรับในภาคกลางนั้นหลังจากสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ 3 พระมาลัยกลอนสวดได้นำมาใช้สวด

² ดูรายละเอียดในเพ็ญแข กิตติศักดิ์, การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529

ในงานแต่งงาน ต่อมาปรากฏว่านำมาใช้ในการสวดหน้าศพ และการสวดมาลัยก็เป็นหน้าที่ของคฤหัสถ์เท่านั้น

จากการสำรวจพบวัดที่ปรากฏเรื่องพระมาลัยเพียง 16 วัด ส่วนเรื่องในไตรภูมินี้มีปรากฏมากมายและเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องราวในพุทธประวัติ อย่างไรก็ตามประชาชนในภาคกลางต่างก็ยังเชื่อว่าพระมาลัยได้ไปนรกและสวรรค์ และเป็นผู้นำข่าวสารมาให้ชาวโลกทราบว่ามีญาติพี่น้องที่ตายไปแล้วอยู่ที่ไหน และจะส่งส่วนบุญอะไรไปให้

ภาพปัญหาสาตก โดยแท้ที่จริงปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมฝาผนังในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้น (แต่ก็เป็นภาพเขียนที่มีอายุไม่เกินสมัยรัตนโกสินทร์) ไม่ปรากฏในสกุลช่างภาพเขียนของภาคกลางโดยเฉพาะในจิตรกรรมไทยประเพณี สาเหตุที่เรื่องในปัญหาสาตกปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในภาคกลางทั้งในสกุลช่างราชสำนักและสกุลช่างพื้นบ้านโดยสาเหตุ 2 ประการ คือ

1. ปัญหาสาตกในสกุลช่างพื้นบ้าน

ชาวลาวทั้งลาวล้านนาและลาวล้านช้างได้ถูกกวาดต้อนเข้ามาในดินแดนไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาด้วยสาเหตุของสงครามเป็นประเด็นสำคัญ โดยเฉพาะความจำเป็นในการใช้ไพร่พลและแรงงาน ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรี ลาวล้านช้างได้ถูกกวาดต้อนมาเป็นจำนวนนับหมื่นคน ได้นำมาไว้ในหัวเมืองชั้นในเช่นสระบุรีและเพชรบุรี ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคต้นๆ ทั้งลาวล้านนาและลาวล้านช้างก็ถูกกวาดต้อนมาไว้ในหัวเมืองชั้นในเช่นเดิม จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยเฉพาะหลังขบถเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ลาวล้านช้างได้ถูกกวาดต้อนมามากมายและต่อเนื่องเช่นนำไปไว้ที่เมืองเพชรบุรี ฉะเชิงเทรา สระบุรี นครชัยศรี อินทรบุรี สุพรรณบุรี อ่างทอง พนมสารคาม ลพบุรี อยุธยา กาญจนบุรี ราชบุรี สมุทรปราการ รวมถึงบางส่วนได้นำมาไว้ในเขตพระนครด้วยและส่วนหนึ่งได้ถูกถวายเป็นข้าวัดในพระนครด้วย³

จิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏเรื่องนิทานในปัญหาสาตกในสกุลช่างพื้นบ้านที่เกิดขึ้นจากช่างของชุมชนลาวที่อพยพเข้ามาในสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะการวาดค่อนข้างจะเสรี ไม่มีกฎเกณฑ์ที่ตายตัวเช่นสกุลช่างหลวง

ตัวอย่างภาพจิตรกรรมฝาผนังที่มาจากปัญหาสาตกในสกุลช่างพื้นบ้านลาว ได้แก่ เรื่องสมุทรโฆษที่วัดสมุหประดิษฐาราม สระบุรี จันทโครพ ที่วัดหนองยาวสูง สระบุรี

³ คุราชละเอียดใน บังอร ปิยพันธ์ุ, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541)

เรื่องพระสุรณที่วัดเขียน อ่างทอง เรื่องสังข์ทอง ที่วัดใหญ่อ่างทอง อ่างทอง เรื่องหลวิชัย-
 คาวี ที่วัดหนึ่งบางขุนเทียน กรุงเทพฯ และที่วัดสมุหประดิษฐาราม สระบุรี

การวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องปัญญาสชาดกในสกุลช่างพื้นบ้านลาวที่อพยพ
 เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองรอบนอกพระนครนั้น แม้บางส่วนจะได้รับอิทธิพลจากภาพเขียน
 ฝีมือช่างรัตนโกสินทร์ ในส่วนสถาปัตยกรรมที่เป็นปราสาทราชวังและการแต่งกายของ
 บุคคลชั้นสูง ส่วนองค์ประกอบของภาพและส่วนอื่นๆ ยังเป็นเอกลักษณ์ของตนเองใกล้เคียง
 กับภาพจิตรกรรมฝาผนังของลาวล้านนาและลาวล้านช้างสะท้อนภาพสังคมสมัยนั้น ได้แก่
 ลักษณะช่างลาวล้านนาที่วัดหนองยาวสูง วัดสมุหประดิษฐาราม สระบุรี สะท้อนภาพชีวิต
 ของชาวลาวล้านนาออกมาอย่างชัดเจน ไม่ว่าลักษณะการแต่งกายและลักษณะทาง
 สถาปัตยกรรม ส่วนตัวอย่างของฝีมือช่างล้านช้าง ได้แก่ ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดเมืองกาย
 ฉะเชิงเทรา ซึ่งวาดขึ้นโดยชาวล้านช้างที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ตามประวัติกล่าวว่าวัดเมืองกายสร้างขึ้นโดยชนกลุ่มน้อยเชื้อสายลาวล้านช้างในสมัย
 รัชกาลที่ 3 และวัดก็ตั้งชื่อตามชื่อวัดเดิมในประเทศลาว⁴ ภาพจิตรกรรมฝาผนังอยู่ในอุโบสถ
 เป็นเรื่องพุทธประวัติ มีเรื่องพุทธประวัติเขียนอยู่ด้านบนรอบทั้ง 4 ด้าน ภาพช่วงล่างเป็น
 เรื่องนิบาตชาดกเรื่องพระเวสสันดร ลักษณะการจัดภาพและองค์ประกอบเป็นลักษณะช่าง
 ล้านช้างพื้นบ้าน มีอายุในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 (ประมาณพ.ศ. 2367- 2453)
 นอกจากภาพที่สะท้อนให้เห็นถึงสภาพของสังคมสมัยนั้นแล้ว ภาพที่แสดงถึงอิทธิพล
 ตะวันตกอย่างชัดเจนเป็นภาพเรื่องสำเภฝักร้าง ซึ่งเป็นเรือที่วิ่งอยู่ในลำน้ำมิสซิสซิปปี
 สหรัฐอเมริกา ลักษณะน้ำเขียนเป็นลักษณะภาพไทยประเพณี ส่วนตัวอย่างภาพจิตรกรรม
 ฝาผนังที่มีลักษณะลาวล้านนาในจังหวัดสระบุรี ได้แก่ วัดจันทบุรีเป็นภาพพุทธประวัติและ
 เรื่องทศชาติ วัดสมุหประดิษฐาราม มีเรื่องราวทศชาติและปัญญาสชาดกเรื่องหลวิชัย-คาวี
 สำหรับภาพเขียนที่มีลักษณะพิเศษเช่นที่วัดหนองโนเหนือ ในพระอุโบสถมีภาพพุทธประวัติ
 เวสสันดรและจันทโครพ แม้ลักษณะภาพของชาวบ้านจะเป็นลักษณะท้องถิ่น แต่ภาพและ
 วิธีการแสดงถึงอิทธิพลของช่างหลวงสกุลช่างรัตนโกสินทร์ด้วย

⁴ กรมศิลปากร, โครงการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังเร่งด่วนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่ง
 ชาติ ฉบับที่ 6 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), หน้า 80.

2. ปัญหาสชาดกในสกุลช่างต้นโกสินทร์หรือช่างหลวง

ส่วนเรื่องในปัญหาสชาดกที่สกุลช่างหลวงรัตนโกสินทร์นำมาเขียนเป็นจิตรกรรมฝาผนังนั้นต่างจากปัญหาสชาดกที่ปรากฏในสกุลช่างพื้นเมือง ช่างหลวงนำเรื่องปัญหาสชาดกมาเขียนเป็นรูปแบบของสกุลช่างแบบประเพณีและเป็นลักษณะรูปประดับในส่วนย่อยของอาคารมากกว่าขณะที่ภาพรวมของเรื่องในตัวอาคารยังเป็นแบบประเพณีหรือสกุลช่างหลวงทั้งวิธีการเขียนก็แตกต่างกันไปอย่างชัดเจนกับช่างลาวล้านช้างและช่างลาวล้านนา ดังตัวอย่างเช่น ภาพเรื่องสมุทรโฆษ รถมเสน พระสุธน สังข์ทอง ที่วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ สำหรับในเนื้อหาก็น่าจะนำมาจากวรรณคดีที่นำมาจากปัญหาสชาดกในราชสำนักซึ่งแพร่หลายอยู่ทั่วไป

ภาพจิตรกรรมฝาผนังจากปัญหาสชาดกในเรื่อง สมุทรโฆษ หลวิชัยดาวิ รถมเสน สุธนและสังข์ทอง เป็นการเขียนแบบสกุลช่างรัตนโกสินทร์หรือช่างหลวง ทั้งองค์ประกอบของภาพตัวละคร การแต่งกาย สถาปัตยกรรม และภาพทิวทัศน์ เป็นลักษณะของจิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณีสกุลช่างรัตนโกสินทร์อย่างแท้จริง

สำหรับวรรณคดีเรื่องอื่นๆ ที่เห็นได้ชัดว่าผู้เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังนำมาจากเนื้อหาในวรรณคดีโดยตรง ได้แก่ รามเกียรติ์และนารายณ์สิบปาง ซึ่งเฉพาะที่พระระเบียง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ มีรายละเอียดตั้งแต่ต้นจนจบ ซึ่งน่าจะเป็นการเสริมสร้างบารมีของพระมหากษัตริย์ที่เชื่อว่าเป็นอวตารของพระนารายณ์ ส่วนที่วัดอื่นๆ มีประปราย เป็นภาพประดับมากกว่า ได้แก่ เรื่องรามเกียรติ์ที่วัดระฆังโฆสิตาราม วัดนางนอง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ นอกจากนี้พบที่วัดพุทธไสสวรรย์ วัดใหญ่เทพนิมิตร อยุธยาและที่วัดหนองยาวสูง สระบุรี

ส่วนเรื่องอิเหนาและสามก๊กก็เป็นเช่นเดียวกันเพราะแพร่หลายในลักษณะวรรณคดีมาก่อน จนเป็นที่รู้จักทั่วไป ช่างวาดจึงนำมาบันทึกไว้เป็นภาพบนจิตรกรรมฝาผนัง เรื่องอิเหนาปรากฏเพียง 2 วัด เรื่องสามก๊ก มีเพียง 3 วัด ทั้งหมดอยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร และเป็นที่น่าสนใจว่าแม้แต่เรื่องศรีธนญชัย ที่วัดปฐมวราภรณ์ารามราชวรวิหารกรุงเทพฯ มีเพียงวัดเดียวเท่านั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการนำเรื่องราวมานำบันทึกไว้ในจิตรกรรมฝาผนังเป็นเพียงต้องการเล่าเรื่องเพื่อความบันเทิงเท่านั้น มิใช่ต้องการส่งเสริมศีลธรรมใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะศรีธนญชัยเป็นเรื่องการเอาตัวรอดโดยใช้เล่ห์เหลี่ยมกลโกงและไหวพริบซึ่งบางครั้งขาดคุณธรรม

ในส่วนที่เป็นเรื่องราวอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาที่เป็นส่วนย่อยได้แก่เรื่องสมบัติอมรินทร์ คาถาพาหุง ฑูตงควัตร อสุภะ การสังคายนาพระไตรปิฎก พระพุทธบาท สุภามิต ปริสนาธรรมและเรื่องวันสำคัญทางพุทธศาสนาและเรื่องสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา เป็นเรื่องที่นิยมกันตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น่าจะเป็นอิทธิพลตะวันตกและแรงบันดาลใจน่าจะมาจากแผ่นภาพวาดและภาพถ่ายที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ เมื่อนำมาถ่ายทอดเป็นจิตรกรรมฝาผนังต้องการให้เป็นภาพเล่าเรื่องและนำมาประดับเพื่อความสวยงาม มิได้เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือตามประเพณีที่เคยนิยมมาแต่เดิม ส่วนเรื่องอื่นๆ ได้แก่เรื่องบันทึกทางประวัติศาสตร์ซึ่งนำมาจากพระราชพงศาวดารเสียส่วนใหญ่ เช่น ประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์

วิเคราะห์จากภาพรวมวรรณคดีไทยในจิตรกรรมฝาผนัง

ภาพจิตรกรรมที่ปรากฏบนผนังมิได้แยกเนื้อหาออกอย่างเด็ดขาด แต่ภาพมีความกลมกลืนกันอย่างแยกแยะไม่ออก เพราะแม้จะเป็นคนละเรื่องกันแต่ช่างเขียนก็ได้พยายามสร้างภาพให้ต่อเนื่องและไม่ขัดแย้งกัน ตัวอย่างเช่นในพระอุโบสถภาพเรื่องไตรภูมิ ซึ่งนิยมเขียนไว้ด้านหลังพระประธาน เขาพระสุเมรุอยู่ตรงกลาง สองข้างเป็นภาพภูเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้ง 7 ลูก มีรูปวงแหวนล้อมรอบเขาพระสุเมรุ บนยอดเขามีภาพวิมานลอยอยู่เหนือยอดเขา ระหว่างภูเขาจะมีที่สี่ทันดร ภาพถัดลงมาจะเป็นแดนมนุษย์โลกอันประกอบด้วยทวีปทั้ง 4 และไกลออกไปเป็นขอบกำแพงจักรวาล

ภาพเหนือเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นรูปวิมาน พระอาทิตย์ พระจันทร์ ส่วนบนยอดเขาพระสุเมรุมีปราสาทไพชยนต์อันหมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งเป็นที่ประทับของพระอินทร์ ในส่วนกลางของภาพเป็นเรื่องพุทธประวัติ ทศชาติ และภาพชีวิตชาวบ้านกลมกลืนกันไป ส่วนล่างจะเป็นเรื่องเมืองนรก บางครั้งมีภาพพระมาลัยประทับอยู่ท่ามกลางสัตว์นรก

ในจุดที่สำคัญหรือสะดุดตามากที่สุดเช่นผนังตรงข้ามกับพระประธานมักเป็นตอนมารผจญซึ่งเป็นภาพขนาดใหญ่ แสดงให้เห็นถึงตอนที่น่าสนใจ ประทับใจ สะเทือนใจ และให้ความโกลาหลมากที่สุด บางทีก็มีภาพตอนโปรดพุทธมารดาและเสด็จลงจากดาวดึงส์เป็นภาพแทรกขนาดใหญ่กลมกลืนอยู่กับภาพไตรภูมิ ส่วนภาพประดับมักเป็นภาพเทพชุมนุมอดีตพระพุทธเจ้า เจดีย์ ลวดลายประดับนิยมเช่น กระบวนจัน ลายดอกไม้ร่วง ลายพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือลายพันธุ์พฤกษา สำหรับในสมัยหลังๆ นิยมวาดภาพที่เกี่ยวกับพระราชพงศาวดาร พระราชพิธี พิธีต่างๆ ไม่ก็เป็นภาพนิทานต่างๆ เช่นจากเรื่องในปัญญาสชาดก

เช่น สมุทรโฆษ สังข์ทอง พระสุธน หลวิชัยคำวีและจันทโครพ ส่วนจากวรรณคดีที่นำมาจากจีนและชาวใต้แก่เรื่องสามก๊กและอิเหนา

แม้ภาพจิตรกรรมจะลานตาเต็มฝาผนัง แต่โดยความสามารถของช่างเขียนที่พยายามจัดภาพการใช้สี การใช้เส้น ให้ผู้ชมได้รู้จักลักษณะแตกต่างและคุณภาพเป็นสามารรถเข้าใจเรื่องราวได้เป็นการสร้างความเพลิดเพลินและเข้าใจในหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาให้สร้างความดีและละจากความชั่ว อีกทั้งบางภาพก็สร้างความประทับใจ ความบันเทิงและความขบขันได้เป็นอย่างดี

เมื่อวิเคราะห์เนื้อหาจากภาพจิตรกรรมฝาผนังจะเห็นได้ว่าเนื้อหาส่วนรวมล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงปรัชญาและแนวคิดของพุทธศาสนาแบบชาวบ้านอย่างชัดเจน ซึ่งเน้นการทำความดีและการละความชั่ว และแสดงให้เห็นถึงการทำได้ดีทำชั่วได้ชั่ว

พิจารณาจากพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีคุณลักษณะพิเศษหลายประการ โดยเฉพาะคำสอนมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ แสดงความเป็นจริงตามธรรมชาติ เป็นคำสอนที่นำมาปฏิบัติให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างมีเหตุผลด้วยสติปัญญาและความสามารถของตนเองได้ มิใช่ประพศติปฏิบัติเพราะกลัวการลงโทษหรือหวังเอาใจเทพเจ้าหรือเพื่อหวังผลตอบแทนจากเทพเจ้าหรืออำนาจเบื้องบนต่างๆ ทั้งสิ้น มิให้หลงใหลในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โชคลาภ ดวงชะตาหรือเครื่องรางของขลังต่างๆ และคำสอนนั้นก็มิได้ส่งเสริมให้ติดอยู่กับเทพเจ้าบนสวรรค์

ปรัชญาที่เกี่ยวกับคำสอนมีอยู่สามขั้นตอนอย่างต่ำก็เพื่อปฏิบัติให้คนมีมารยาทดีหรือมีศีลธรรมให้สมกับความเป็นคนในโลกนี้ ส่วนขั้นตอนที่สองเพื่อประพศติให้ตั้งงามสำหรับเป็นทางสุคติในภพหน้า และขั้นตอนที่สามเพื่อฟอกจิตใจของคนให้บริสุทธิ์ถึงซึ่งความดับทุกข์หรือหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์อย่างสิ้นเชิงคือได้บรรลุดังซึ่งพระนิพพาน

นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาทคือภาวะทางจิตใจที่บรรลุดังความจริงอันสูงสุดที่ทำให้สิ่งที่เป็นมายาหายไป เป็นผลของการเห็นแจ้งสิ่งทั้งปวงในฐานะเป็นอนัตตาและสูญญตา เป็นการข้ามพ้นประสบการณ์โลกิยะเข้าถึงประสบการณ์โลกุตระนิพพานจึงเป็นการมองโลกตามความเป็นจริงเป็นการเปลี่ยนแปลงทางญาณวิทยาหรือการเปลี่ยนแปลงฐานะทางจิตใจให้สูงขึ้น เป็นการประเมินค่าหรือตีค่าสิ่งทั้งหลายในโลกเสียใหม่เป็นผลให้กิเลสตัณหาอุปาทานสิ้นไป⁵

⁵ ดูรายละเอียดในพระมหานรินทร์ ฐานุตโตโร (วรสุข), การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนา เถรวาท, ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, 2536.

ในส่วนที่เกี่ยวกับพุทธประวัติตามที่สนะของเถรวาท ถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นบุคคลธรรมดาเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่ได้ตั้งปณิธานมุ่งบำเพ็ญบารมีมาแต่ในอดีตชาติในฐานะพระโพธิสัตว์เพื่อจะตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีถึงขั้นที่จิตมุ่งมั่นต่อพุทธภูมิก็จะได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งที่ได้ตรัสรู้ในอดีต จากนั้นพระโพธิสัตว์ก็จะบำเพ็ญบารมีต่อมาจนกระทั่งได้ตรัสรู้ และเข้าถึงภาวะการเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยสิ่งที่ตรัสรู้คืออริยสัจ 4 อันเป็นแนวทางให้ผู้ปฏิบัติตามสามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้⁶

พิจารณาจากภาพจิตรกรรมฝาผนังจากเรื่องพุทธประวัติแล้วจะเห็นว่า ส่วนใหญ่เป็นภาพที่แสดงให้เห็นถึงกฤษฎากนิหารของพระพุทธเจ้า ในฐานะผู้มีบุญบารมีและมักจะเกี่ยวข้องกับสวรรค์ เทพเจ้า เทวดา ความรื่นลับ เช่น ภาพตอนทูลเชิญพระโพธิสัตว์ในสวรรค์ชั้นดุสิต มีภาพท้าวสักกะทูลเชิญพระโพธิสัตว์ให้มาจุติในโลกมนุษย์ ภาพตอนประสูติมีภาพพระอินทร์ พระพรหม เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์และทวยเทพห้อมล้อมอยู่รอบๆ เจ้าชายสิทธัตถะซึ่งกำลังเสด็จพระดำเนินไปได้เจ็ดก้าวมีดอกบัวเจ็ดดอกรองรับ

ภาพตอนมหาภิเนษกรรม แสดงให้เห็นภาพเทวทูตทั้งสี่และภาพกลุ่มเทวดานำเจ้าชายสิทธัตถะขี่ม้าเหาะไปกลางอากาศโดยมีท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่จับเท้าม้า ถัดไปเป็นภาพสมณสิทธัตถะบำเพ็ญความเพียรเพื่อความหลุดพ้น มีภาพพระอินทร์คิดพิณสามสายให้ฟัง

ภาพตอนมารผจญ ซึ่งนิยามว่าเป็นภาพขนาดใหญ่ พระพุทธเจ้าประทับนั่งเหนือบัลลังก์มีฉัพพรรณรังสี ตอนล่างมีพระแม่ธรณีบีบมวยผมมีน้ำอุทกธาราไหลออกมาเป็นน้ำมีปลาและสัตว์ประหลาดเต็มไปหมด ทั้งสองข้างเป็นรูปมารยกทัพมาล้อมพระพุทธเจ้า ภาพแสดงการเคลื่อนไหวโกลาหลเป็นภาพที่แสดงถึงชัยชนะอันยิ่งใหญ่

ภาพตอนเสวยวิมุตติสุข เป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งเหนือพญานาคมูจลินทร์ พญานาคแผ่พังพานเป็นพุทธบัลลังก์มีพระอินทร์เฝ้าถวายไม้สีพระทันต์และผลสมอ

ภาพตอนเสด็จโปรดพุทธมารดา เป็นภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระพุทธเจ้าประทับนั่งเทศนาโปรดพุทธมารดา มีภาพพระอินทร์ พระพรหม และเหล่าเทวดาอยู่ในท่าประทับนั่งประนมมือ ถัดไปเป็นภาพตอนเสด็จจากดาวดึงส์ลงมาสู่มนุษย์โลก มีภาพบันไดพาดลงมาจากสวรรค์และพระอินทร์และเทวดาตามเสด็จโดยมีพระพรหมเป็นผู้ถือฉัตร

⁶ ดูรายละเอียดในศุคพรรณ ศุภพันธ์, การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในพุทธปรัชญาเถรวาทกับพุทธปรัชญามหายาน, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529

ภาพตอนเสด็จปรินิพพานเป็นภาพพญามารนั่งคุกเข่าประนมมือทูลเตือนให้พระพุทธรเจ้าเสด็จปรินิพพาน และภาพถวายพระเพลิงพระพุทธรศีรษะ มีภาพพระอินทร์เหาะลงมาจากสวรรค์เพื่อนำพระสารีริกธาตุไปประดิษฐานบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

จะเห็นได้ว่าภาพที่เกี่ยวกับพุทธประวัตินั้นได้เน้นเรื่องเกี่ยวกับอภินิหารเทพเจ้า เทวดา สวรรค์อันน่ารื่นรมย์ สะท้อนให้เห็นความเชื่อในพุทธศาสนาแบบชาวบ้านที่มีได้ผ่านการถ่มกรองภาพหรือตีความในแง่สัญลักษณ์เชิงปรัชญา

ส่วนภาพเรื่องอื่นๆ เช่น ทศชาติและพระเวสสันดรแสดงความเชื่อเรื่องบุญบารมี การทำความดีละความชั่ว ภาพไตรภูมิและพระมาลัยที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องบุญบารมี การทำความดีละความชั่ว ภาพไตรภูมิและพระมาลัยที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาล เขาพระสุเมรุ สวรรค์และนรกนั้นให้เห็นถึงผู้กระทำความดียอมไปสวรรค์ ส่วนผู้กระทำความชั่วยอมไปนรกทำให้ผู้ชมภาพจิตรกรรมฝาผนังเกิดความกลัวเกรงและไม่กระทำความบาป ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้เทศนาสั่งสอนตอกย้ำอีกครั้งหนึ่ง และในขณะที่เดียวกันก็ได้รับรู้สิ่งเหล่านี้จากวรรณคดีด้วย

ลักษณะพุทธศาสนาแบบชาวบ้านและการสั่งสอนของพระสงฆ์ที่มีต่อชาวบ้านนั้นเป็นการล่อใจโดยเอาเนรกเข้าขู่และเอาสวรรค์เข้าล่อ เป็นการเบี่ยงเบนคำสั่งสอนที่แท้จริงของคำสอนในพุทธศาสนา ซึ่งความจริงแล้วธรรมในพุทธศาสนามี 2 ประเด็นใหญ่คือ โลกุตตรธรรมและโลกียธรรม สำหรับโลกุตตรธรรมคือการสอนให้เห็นถึงต้นเหตุแห่งทุกข์และทางแห่งการดับทุกข์ซึ่งเหตุแห่งทุกข์คืออริยสัง อันเป็นรากฐานแห่งโลกุตตรธรรมได้แก่ทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค วัตถุประสงค์ของการปฏิบัติธรรมคือเป็นเรื่องของการดับทุกข์ไปสู่นิพพานในที่สุด เพราะคำสอนในพุทธศาสนาถือว่าไม่มีอะไรเป็นตัวเรา ไม่มีอะไรเป็นของเรา การเกิดเป็นทุกข์ถ้าเราไม่มีทุกข์ก็เกิดไม่ได้ ฉะนั้นต้องกระทำที่ถูกต้องที่ชอบคือการดับทุกข์

โลกียธรรมคือการสอนทำใจให้บริสุทธิ์ยึดมั่นในศีลธรรมคือศีลห้าประการได้แก่การไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ผิดลูกเมียของผู้อื่น ไม่กล่าวเท็จและไม่ดื่มสุรา พร้อมทั้งยึดมั่นในธรรมห้าประการได้แก่ มีเมตตา มีอาชีพที่สุจริต มีความพึงพอใจในสามีภรรยาของตนเอง การอยู่ในสังฆะและการตั้งอยู่ในสติ จะเห็นได้ว่าโลกียธรรมเป็นศีลธรรมของฆราวาสที่เน้นการทำความดี ละเว้นจากความชั่ว ทำใจให้บริสุทธิ์และการกระทำต่างๆ ย่อมเกิดผลคือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ซึ่งสามารถศึกษาได้จากภาพจิตรกรรมฝาผนัง ส่วนใหญ่

นำเนื้อหาจากวรรณคดีทางพุทธศาสนาและได้ผ่านการตีความของช่างเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง

บรรณานุกรม

- กมล ฉายาวัฒน์ และสันติ เล็กสุขุม. จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524.
- การศาสนา, กรม. ประวัติศาสตร์พุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2527.
- _____ .ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2526.
- เกียรติศักดิ์ ชานนารถ. จิตรกรรมฝาผนัง สมัยรัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีเจ้าคุณทหาร ลาดกระบัง, 2524.
- _____ . จิตรกรรมฝาผนัง สมัยรัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีเจ้าคุณทหาร ลาดกระบัง, 2524.
- กฤษณศักดิ์ กัณฑ์สุทธี. การศึกษาสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยสมัย ร. 2 จากงานจิตรกรรมฝาผนัง. วิทยานิพนธ์บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- เกษม บุญศรี. ประเพณีทำบุญเนื่องในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2526.
- ศักดิ์สิทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว.(บรรณาธิการ). ลักษณะไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- เจือ สตะเวทิน. วรรณคดีพุทธศาสนา. พระนคร : คลังวิทยา, 2506.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธี 12 เดือน. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา. 2514.
- ชฎาลักษณ์ สรรพานิช. พระมาลัย : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
- ชมพูนุช หงษ์ประยูร. จิตรกรรมไทย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521.
- _____ . จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย. พระนคร : กรมศิลปากร, 2512.
- ชูศิริ จามรมาน. อิทธิพลจีนที่มีต่อศิลปกรรมไทยสมัยอยุธยาตอนต้น. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520.
- โชคก เก่งเขตรกิจ. ความรู้พื้นฐานทางศิลปกรรม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2518.

- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. วรรณกรรมศาสนา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2518.
- ทรัพย์ ประกอบสุข. วรรณคดีชาดก. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2527.
- น. ณ ปากน้ำ. ศิลปกรรมแห่งอาณาจักรไทยโบราณ. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2510.
- _____. ศิลปกรรมในบางกอก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, 2514.
- _____. ศิลปกรรมแห่งอาณาจักรศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : ชเนศวรการพิมพ์, 2519.
- _____. ศิลปในกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พีระพินา 2521.
- _____. ครุคงแป๊ะและครุทองอยู่ สองจิตรกรเอกแห่งยุคทองของจิตรกรรมรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2530.
- _____. ฝรั่งเศสในศิลปะไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2529.
- _____. ศิลปกรรมแห่งอาณาจักรศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : ชเนศวรการพิมพ์, 2519.
- นิพนธ์ สุขสวัสดิ์. วรรณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศน์ 2525
- นิยะดา สาริกภูติ. "ปัญญาชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้องกรองของ
ไทย วิทยานิพนธ์ดุขฎิบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2523.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. ปัญญาชาดก. กรุงเทพฯ : แม่คำพาง, 2538.
- นรินทร์ ฐานุดโร. (วรสุข) พระมหา, "การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนา
เถรวาท" ปริญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2526.
- บันลือ ขอรวมเดช. "รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุมจังหวัด
สุโขทัย" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2533.
- ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. พระปฐมสมโพธิกถา. กรุงเทพฯ : กรมการ
ศาสนา 2537.
- ปรมาณูชิตชิโนรส, กรมสมเด็จพระ. เทศน์มหาชาติ. กรุงเทพฯ : สหพัฒนพิบูล, 2507.
- _____. มหาเวสสันดรชาดก. พระนคร : รวมสาส์น, 2515.
- ผดพรรณ สุขพันธ์, การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเกี่ยวกับพุทธเจ้าในพุทธปรัชญาเถรวาทกับ
พุทธปรัชญามหายาน. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
2529.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 10 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 2 ทิฆนิกาย มหาวรรค
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 11 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 3 ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 12 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 4 มัชฌิมปิณฑาสก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวงเล่ม 13 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 5 มัชฌิมนิกาย อุปริปิณฑาสก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 14 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 6 มัชฌิมนิกาย อุปริปิณฑาสก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 15 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 7 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 16 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 8 สังยุตตนิกาย นิทานวรรค. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 17 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 9 สังยุตตนิกาย ขันธววรรค. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 10 สังยุตตนิกาย สฬายตวรรค. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 19 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 11 สังยุตตนิกาย มหาวรรค. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 20 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 12 อังคุตตรนิกาย เอก-ทูก-ติกนิบาต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 21 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 13 อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 22 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 14 อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 23 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 15 อังคุตตรนิกาย สัตตก-อัฐกนวกนิบาต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 24 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 16 อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต เอกาทสกนิบาต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 25 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 17 ขุททกนิกาย ขุททกปาฐ
 ธรรมบท อุทานอิติวุตตก สุตตนิบาต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 26 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 18 วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถระเถรี
 คาถา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 27 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 19 ขุททกนิกาย ชาดก ภาคที่ 1.
 กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 28 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 20 ขุททกนิกาย ชาดก
 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 29 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 21 ขุททกนิกาย มหา
 นิเทศ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 30 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 22 ขุททกนิกาย จูฬนิ
 เทศ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 31 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 23 ขุททกนิกาย
 ปฏิสัมภิตามรรค. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

เพ็ญแข กิตติศักดิ์. "การศึกษาวิเคราะห์ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาตามปรากฏ
 ในพระสูตรตันตปิฎก" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย, 2529.

มานิต วัลลิโกดม กัปกณะ. ศิลปสมัยอุทอง สมัยอยุธยา สมัยรัตนโกสินทร์. นครปฐม : โรง
 พิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2510.

มานพ อิศรเดช. การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา สกุลช่างเพชรบุรีที่วัดใหญ่สุวรรณ
 าราม วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527

เมืองโบราณ. จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายระยะแรกและระยะแรกสกุลช่าง
 นนทบุรี. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2530.

_____ . พระที่นั่งพุทไธสวรรย์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526.

_____ . วัดทองธรรมชาติ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526.

_____ . วัดช่องนนทรี. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526.

_____ . วัดมหาพฤฒาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526.

เมืองโบราณ. วัดไชยทิศ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2534.

_____ . วัดประดู่ทรงธรรม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2528.

- _____ . วัดคูขี้ดราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525.
- _____ . วัดสุวรรณาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525.
- _____ . วัดใหญ่สุวรรณาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2527.
- _____ . วัดใหม่เทพนิมิตร. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526.
- _____ . วัดเกาะแก้วสุทธาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2527.
- _____ . วัดบางแคใหญ่. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2534.
- _____ . พุทธประวัติ : พุทธประวัติในจิตรกรรมฝาผนัง. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ 2528.
- วนิดา ทองมิตร. จิตรกรรมสากลสกุลช่างขรัวอินโข่ง, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2528.
- วณิพรรณ ฤาไชยคาม. ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งทรงผนวชวัดเบญจมบพิตรดุสิต
วนาราม อำเภอคูสิต กรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิต
วิทยาลัย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
- วรรณภา ณ สงขลา. การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528.
- _____ . จิตรกรรมไทย ประเพณี ชุดที่ 001 เล่ม 3 จิตรกรรมสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ : กรม
ศิลปากร, 2537.
- _____ . จิตรกรรมไทย ประเพณี ชุดที่ 002 เล่ม 4 วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร. กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2537.
- _____ . การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528.
- _____ . การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังวัดสุทัศน์เทพวราราม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2531.
- _____ . จิตรกรรมไทย ประเพณี ชุดที่ 001 เล่ม 1 จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย.
กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร 2502.
- ศิลป์ พีระศรี. วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมไทย. แปลโดยศาสตราจารย์ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล.
กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533.
- _____ . ศิลปสงเคราะห์. แปลโดยพระยาอนุমানราชชน. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2514.
- _____ . คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง. กรุงเทพฯ : ศิวพรการพิมพ์, 2502.
- _____ . ศิลปสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. 2505.
- ศิลป์ชัย ชื่นประเสริฐ. วัดใหญ่อินทาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525.
- ศิลป์ชัย ชื่นประเสริฐ. "จิตรกรรมไทยภาคกลางก่อนพุทธศตวรรษที่ 21" วิทยานิพนธ์ศิลป
ศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัยคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2505.

ศิลปากร, กรม. โครงการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังเร่งด่วนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529.

_____ . วัดสำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, 2525.

_____ . ทะเบียนโบราณวัตถุสถานที่พระราชอาณาจักร. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516.

_____ . รามเกียรติ์ เล่ม 1-4 พระนคร : คลังวิทยา, 2516.

_____ . จิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย ชุดที่ 002 เล่ม 5 วัดใหญ่สุวรรณาราม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. 2536.

_____ . อัครวาทีปนี. กรมศิลปากร, 2533.

_____ . โลกปัญญาต์ติ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2528.

_____ . โลกอุปตติ อรุณวดีสูตร ปฐมมุต ปฐมกัป และมุตตันไตรย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533.

_____ . ชาญฉลาดชาดก เล่ม 1,2 กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ, 2499

_____ . จิตรกรรมและศิลปวัตถุในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. พระนคร : ศิวพรการพิมพ์. 2501.

_____ . ไตรภูมิโลกวินิจยภคตา เล่ม 1,2,3 กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520.

_____ . เรื่องเกี่ยวกับจิตรกรรมไทย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. ชุนนิตย์ภักดี ร.บ.(นิจ นิตยภักดี) , 2502.

_____ . ไตรภูมิพระร่วง. พระนคร : คลังวิทยา, 2503.

_____ . สนม ศรีมาตรัง. จิตรกรรมสกุลช่างรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2512.

_____ . สมชาติ มณีโชติ. จิตรกรรมไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2528.

_____ . สงวน รอดบุญ. พุทธศิลป์สุโขทัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2521.

_____ . สันติ เล็กสุขุม. ศิลปะเชียงแสน. (ศิลปะล้านนาและศิลปะสุโขทัย) นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2507.

_____ . สุภัทรดิศ ดิศสกุล, หม่อมเจ้า. จิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์รอบพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, 2526.

_____ . “ตำนานปฐมสมโพธิกถา” วารสารวัฒนธรรมไทย (ปีที่ 10 ฉบับที่ 9 ธ.ค. 2512)

_____ . สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์,ม.ล. วัดราชสิทธาราม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2533.

_____ . อานนท์ อภาภิรมย์. สังคม วัฒนธรรมและประเพณี. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2525.

อมรา พงศาพิชญ์. **วัฒนธรรม ศาสนาและชาติพันธุ์ : การวิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

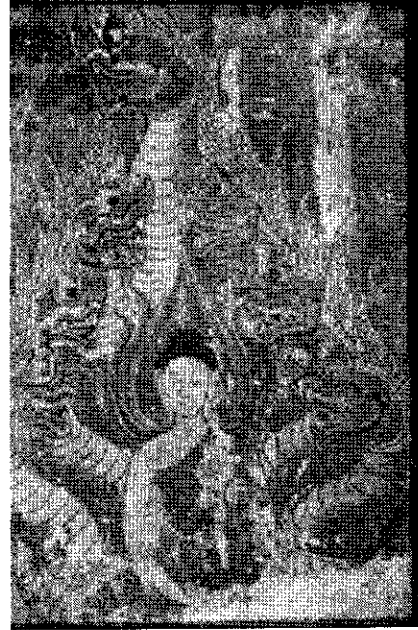
Boisselier, Jean. **La Peintre en Thailand**. Kodansha International. Tokyo, Newyork and San Francisco, 1976.

Boisselier, Jean. "Les Pentures Murales de wat ko keo Suttharam (Phetburi)" **Journal of The siam Society**. Vol.II. Bangkok, 1965.

Boisselier, Jean. **Thai Painting** (trans. By Jenet Seligman). Kodansha International. Tokyo, Newyork and San Francisco, 1961.

ประสูติ - วัดเกาะแก้วสุทธาราม

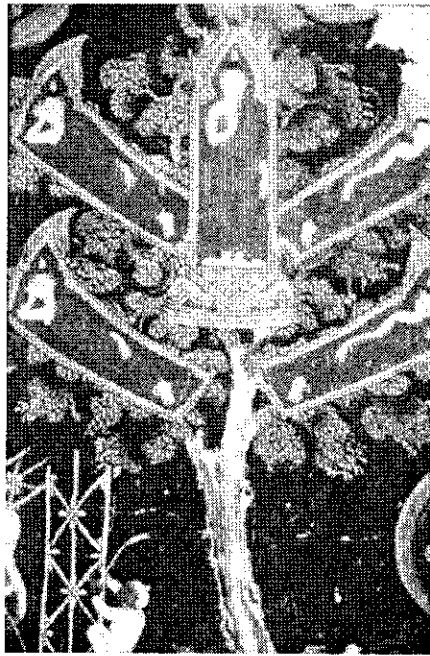
เสวยวิมุตติสุข - วัดคูสิตตาราม

ปรินิพพาน - วัดราชสิทธาราม

ป่าเลไลยก์ - วัดเกาะแก้วสุทธาราม

แสดงขมกปาฏิหาริย์ - วัดคงคาราม

เนมิราชชาดก - วัดใหญ่อินทาราม

เตมิย์ - วัดใหญ่อินทาราม

วิทูรบัณฑิต - วัดใหญ่อินทาราม

เวสสันดรชาดก - วัดใหญ่อินทาราม

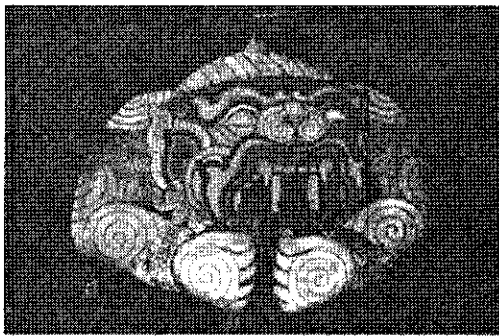
พระมหานกชาดก - วัดใหญ่อินทาราม

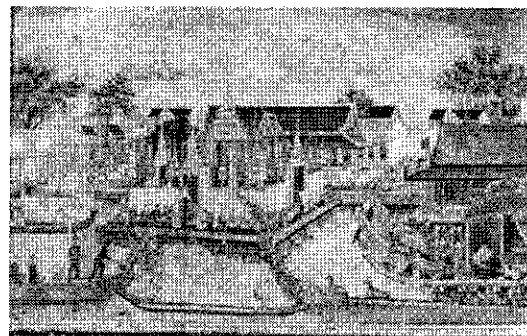
ขรัวอิน โง่ง - วัดทองนพคุณ

ทศกัณฑ์พาดั้วนางสีดา - วัดสุทัศน์เทพวราราม

หนุมานอมพลับพลา - วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

พระราชพิธี 12 เดือน - วัดราชประดิษฐาราม

พระม้าย - วัดคูสิดาราม

อดีตพุทธ - วัดราชบูรณะ

ไตรภูมิ - วัดราชสิทธาราม